בית המרחץ והמקווה של בית הכנסת הגדול של וילנה, ליטא[1]

יוחנן (ג'ון) זליגמן

רוני רייך הוא חלוץ חקר המקוואות העתיקים בארץ־ישראל, החל בעבודת הדוקטורט שלו משנת 1990, שבה פיתח כלי מחקר בתחום. מחקרו זה הקיף הבנת המקורות המשניים והתלמודיים יחד עם השרידים הפיזיים של בריכות מדורגות מתקופת בית שני ועד לתקופה הביזנטית. התזה, ששוכללה מאוחר יותר ופורסמה כספר בשנת 2013 (רייך 1990; 2013), מהווה מסד למחקרים נוספים בנושא זה, במיוחד מאת דוד עמית ויונתן אדלר (Amit and Adler 2010; אדלר 2011). כפי שציין אדלר (Adler 2015: 77), בעוד שהמחקר הארכאולוגי וההלכתי של מקוואות עתיקים בארץ־ישראל זכה לניתוח מפורט, המחקר של מתקנים אלה בתפוצות משלהי העת העתיקה, בימי הביניים ובעת החדשה הינו מוגבל.

מאמר זה הוא חלק ממחקר ארכאולוגי מקיף (Baubonis et al. 2012; Seligman 2020, 2023) שנערך באתר בית הכנסת הגדול ושולהויף (חצר בית הכנסת) של וילנה בליטא על ידי קבוצת חוקרים ישראלים, ליטאים וצפון אמריקאים[2] בשנים האחרונות, במטרה לחשוף שרידים של מונומנט חשוב זה שנהרס בתקופת השואה ותחת השלטון הסובייטי.

לפני שנתמקד במקוואות החדשים שהתגלו בווילנה, עלינו להביט על מצב המחקר של מקוואות באירופה. הדוגמאות המתוארכות המוקדמות ביותר שייכות לתקופת ימי הביניים המוקדמת. מקוואות קדומים משמעותיים מצויים בסירקיוז ובפאלרמו בסיציליה (Adler and Zeldes 2021); בסלו וז'ירונה בספרד[3]; שטרסבורג, מונפלייה ואתרים נוספים בצרפת[4]; בודפשט בהונגריה; ולונדון באנגליה. עם זאת, רשימת האתרים הנרחבת ביותר מצויה באשכנז של ימי הביניים (גרמניה), שם מקוואות, החל מהמאה הי"א לספירה, הם נושא למחקר רחב היקף. הדוגמאות הבולטות ביותר הן אלה בערי השו"ם, שפייר וורמס, ומקוואות חשובים נוספים בני אותה תקופה בקלן, אנדרנאך, לימבורג א"ד לאן, פרידברג, רוטנבורג על הטאובר ואופנבורג.[5] רובם, אם כי לא כולם, מוקמו בחצרות בתי הכנסת או בסמיכות קרובה (בונדר ולהמן 9102: 65–66; Keßler 2015: 55–56). מחקר מקיף על השרידים הממשיים נערך על ידי קונצל והויברגר (Künzl 1992; Heuberger 1992; Harck 2014), ואילו אדלר (Adler 2015) הוסיף קונטקסט הלכתי למקוואות אלה מתוך ניתוח המקורות הרבניים מהמאות הי"א עד הט"ו לספירה. בניגוד למקוואות העתיקים בארץ־ישראל, שמולאו לרוב במי גשמים שזרמו ישירות למתקן, הדוגמאות באשכנז השתמשו במי תהום שזלגו אל המקווה דרך הקירות או הרצפה. לעיתים קרובות המקוואות הללו נחצבו עמוק בקרקע עד למפלס מי התהום וגישת הטובלים למים חייבה בניית גרמי מדרגות ארוכים ולעיתים מפותלים (איור 1).

איור 1. מקווה מימי הביניים בסגנון פיר ומדרגות חצובות אל מי התהום. פריידברג, גרמניה. (צילום: Wikimedia Commons. Public domain- https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/58/Judenbad_(Friedberg_Innenansicht_f._Wikipedia_Foto_K.Augustin.jpg

אלטראס וכן קסלר (Altaras 1994; Keßler 2015) מפרטים כ־2,800 מקוואות בגרמניה לבדה, ומחלקים את התפתחותן לכמה שלבים, אך השינויים המשמעותיים הנוגעים לענייננו אירעו בעקבות התערבותן של רשויות הבריאות החילוניות, אשר אימצו תקנות חדשות כדי להבטיח סטנדרטים היגייניים במקוואות החל מהמאה הי"ט לספירה. היעדר חימום נאות של המים והחדר, אוורור לקוי, יחד עם איכות מים מאוד ירודה של המקוואות שהוקמו בימי הביניים עוררו את זעמם של רופאי המחוז החדשים, ואילצו את הקהילות היהודיות לשפץ מקוואות קיימים או להקים חדשים בכדי לעמוד בתקנות המחמירות של רשויות הבריאות.[6] בשנת 1825 נושא זה הודגש על ידי הרופא היהודי פיטר יוסף שניידר, אשר מציין את התנאים הנוראיים של מקוואות רבים, במיוחד עבור נשים מיד לאחר לידה או בזמן נידה:

> בכל מקום שבו התיישבו משפחות יהודיות, יש בית מרחץ לצרכים דתיים, הממוקם בבניין בית הכנסת שלהם או בבית פרטי של יהודי. הזדמן לי לבחון את המרחצאות היהודיות (israelitischen bäder), וניתוחן לימד אותי שלמרבה הצער אין אלה אלא בורות עמוקים, קרים וחשוכים שנחפרו במרתפי הבניין, או כמו בור מים, הם מתמלאים מבחוץ במים הזורמים מתעלות או נחלים, בעיקר מסוגים מאוד לא טהורים. לתוך בור רחצה תת־קרקעי וחשוך שכזה, שברובו בנוי בצורה גרועה, ואליו מובילות עשר עד שש־עשרה מדרגות אבן [...] האישה היהודייה העירומה לגמרי יורדת אט אט במדרגות אל המים עד שהיא מגיעה לבסוף לעומק כזה שהיא במאמץ קטן יכולה לטבול את כל גופה כמה פעמים במים [...], וטבילה כזאת במקווה היא חייבת לבצע בכל עת של השנה, במהלך גשמים וסופות רעמים, בקיץ סוער כמו גם בחורף קפוא [...] ולא ניתן לוותר עליה [על הטבילה] ללא הפרה חמורה של החוק [הלכה] ומבלי שייחשב כזלזול בכללי הקהילה היהודית (Schneider 1825: 246–248, תרגום מגרמנית: י' זליגמן).

הדרישה לתנאים טובים והיגייניים במקווה יצרה סתירה מובנית בין הדרישות החילוניות של המדינה ובין דרישות ההלכה.[7] החיפוש אחר פתרונות הלכתיים יצירתיים עודד שימוש מחודש במי גשמים עם אפשרות לניקוז בריכת המקווה, דבר שסיכן את כשרות המתקן בגלל האפשרות לזיהום.[8] חלק מהמקוואות החדשים ניזונו מזרימה ישירה של מים מנחלים ונהרות, ואילו עבור המקוואות שהוקמו בהמשך לדרישות, כפי שצוין לעיל, נבנה "אוצר". האוצר היה אגן מים סמוך למקווה ובו מים כשרים ששימשו למילוי המקווה. אף שאדלר (Adler 2014) פסל לאחרונה את האפשרות לקיום אוצר במקוואות עתיקים, קיום מתקן כזה מוצג לעיתים קרובות בספרות הארכאולוגית, אם כי השימוש בטרמינולוגיה הוא מודרני ואינו מוצא כל אזכור בטקסטים התלמודיים.[9] השימוש הראשון במושג "אוצר" מופיע בשו"ת מתחילת המאה הי"ט לספירה, שנכתב על ידי הרב משה שרייבר מפרסבורג, המכונה "החתם סופר", שם הוא מתאר את סוגיית חילופי המים בין המקווה והאוצר בקהילתו בתקופה שקדמה להגעתו לעיר (Keßler 2015: 60–61 ;Adler 2014: 273–274; שטרנברג 2021: 62–67). מתקופה זו, במספר רב של מקוואות בגרמניה הותקן אוצר המחובר לאגן המקווה באמצעות צינור, כך שהמים יוכלו לעבור ביניהם. נפח המים באוצר עמד על לפחות 40 סאה (כ־200 ליטר) של מים חיים, לרוב מי גשמים, או לחלופין מים שנלקחו מאספקת המים העירונית והועברו תהליך של המשכה וזריעה כדי להכשירם (שנברגר 1974: 66–70). מגע פשוט בין המים במקווה דרך הצינור לאגן המקווה הופך את המים במקווה לטהורים[10] ומאפשר שימוש במי ברז נקיים למילוי המקווה, ובכך גם לעמוד בתקנות הגהות והתברואה המקומיות.

יתר על כן, ככל שהחברה היהודית הפכה בורגנית יותר, בני הקהילה מצאו שהרחצה במי התהום הקרים של המקוואות המסורתיים פחות ופחות מקובלת, וחיפשו דרכים לחמם את מי המקווה. שיטות החימום במקוואות המחוממים הראשונים ברוכסות בארץ ופרוסיה בראשית המאה הי"ט לספירה היו פשוטות, ולא כללו יותר מאשר הוספת אח לחימום מים בקדרה שנשפכו לאגן המקווה (Schneider 1825: 253; Schostak 2014: 19–21), מאוחר יותר אומצו טכניקות חימום מתקדמות יותר.

מחקר השרידים הממשיים של המקוואות בגרמניה זכה אומנם להתייחסות מעמיקה, אך ככל שנעים מזרחה נכנסים לריק מחקרי. קיומם וגילויים של מקוואות מתועדים לעיתים קרובות במֵרשתת (אינטרנט), אך עם זאת, לא קיים מחקר אקדמי של שרידי המקוואות של פולין, ותחום המושב, ובכלל זה ליטא. לפי רוב ההיסטוריונים, היהודים הראשונים הגיעו לשטח ליטא בהזמנת הדוכס הגדול גדימינאס במאה הי"ד, אך קהילות משמעותיות אשכנזיות התפתחו בה רק מהמאה הט"ז לספירה. אין לנו ידע ארכאולוגי על מקוואות בתקופה זו, אם כי ניתן להניח שהנהרות והאגמים השופעים של ליטא היו מקומות מתאימים לטהרה, וייתכן שהם ייתרו את הצורך בבניית מקוואות.

ניכר כי השלטונות הרבניים שפעלו בפולין ובליטא היו מודעים היטב לפולמוס בנושא המקוואות בגרמניה והיו מעורבים בדיונים שהביאו לשינויים גדולים באופן הפעלת המקוואות החל מהמאה הי"ט לספירה. כך למשל, הרב עקיבא איגר, שפעל בעיקר בפוזנן, והרבנים

שלמה קלוגר והרב שלום מרדכי שבדרון, שהיו רבני ערים בגליציה, חרגו מהמסורת ההלכתית המקובלת כדי אט אט לאפשר את החימום של מים חיים קרים של המקווה, בעיקר עבור הנשים (שטרנברג 2021: 66–79). עם הדרישה הגוברת של הציבור לתנאים היגייניים יותר, פוסקים חשובים, כמו רבי מלכיאל צבי טננבוים מלומז'ה, רבי ישראל מאיר כגן ("החפץ חיים") מראדין והרב פתחיה הורנבלס מוורשה התמודדו עם המציאות החדשה שבה בחרו, בעיקר הנשים העשירות, להתרחץ ולהיטהר במתקנים פרטיים נעימים (וואנעס), במקום להתערבב עם האוכלוסייה הכללית במקווה הציבורי (שטרנברג 2021: 100–104, 137–153). יתר על כן, כמו בגרמניה, העדר גישה נוחה למקורות מים טבעיים בערים הגדולות הוביל להסתמכות מוגברת על אספקת המים העירונית, דבר שחייב חשיבה הלכתית מהפכנית כדי לפתור את הבעיה ההלכתית שהתעוררה (שטרנברג 2021: 188–228).

בשו"ת של הרב מנחם מנדל קרגוי, בשם "ספר גידולי טהרה", מאמצע המאה הי"ט, המבוסס על כתבי הרמב"ם, קבע קרגוי כי היכן שאין פתרונות הלכתיים טובים יותר, יש לראות בצנרת שהוצבה בקרקע כחלק בלתי נפרד ממנה, וכך גם המים הזורמים בצנרת זו אינם פסולים, אלא כשרים. פסיקתו קבעה שמעבר מים בצינורות כאלה מתאים לשימוש במקווה כל עוד נקודת כניסת המים לצינור היא ממקור של מים חיים (קרגוי 1845: שו"ת ה'; שטרנברג 2021: 190–194).[11] מתקן לאיסוף מתאים של המים מהמקור בנהר או במעיין הוגדר כארגז מתכת או עץ (ביידיש: בורנעם קאַסטן), הממוקם בתחתית מקור המים, ומשם המים יכולים לזרום ישירות לתוך צינור תת־קרקעי המחובר בזרימה קבועה למקווה. הבנה זו של ההלכה הפכה לפרקטיקה מקובלת ומאפשרת את מילוי המקווה מאספקת המים העירונית ברוב המקוואות המודרניים. אחד המקומות הראשונים שבהם קיבלה סוגיה זו ביטוי מעשי היה בית המרחץ והמקווה של בשולהויף[12] של וילנה.

בשנת 1848, במהלך אחד השיפוצים הרבים של מבנה בית המרחץ[13] בווילנה, התבקש הרב יעקב מאיר פאדווא מבריסק לתת פסיקה הלכתית באשר להעדר רצינותן של נשים[14] לערוך טבילה כהלכתה בגלל הקשיים הפיזיים של המקווה, ובעיקר עקב הדרישה להיכנס למקווה קר, מלוכלך ועמוק באדמה (פאדווא 1854: סימן י'; שטרנברג 2021: 195–198). פאדווא אף ציין את הצורך לרדת ארבעים מדרגות אל גובה פני המים של המקווה, שהיה קיים בווילנה עד אמצע המאה הי"ט לספירה, שאין לנו עדיין הוכחה פיזית לקיומו ומיקומו טרם הובהר. פאדווא כותב שבגלל המצב של המקווה, רוב התושבים מתרחצים במים שאובים ממעיין וינגריו (Vingrių). כדי לפתור את הסוגיה הוא הציע להניח צינור בתעלה שתיחפר באדמה מהמעיין לבית מרחץ לנשים, שזה עתה נבנה בשולהויף, מרחק של כ־540 מ' מהמעיין עצמו. כדי לעמוד בדרישות ההלכתיות, מי המעיין יצטרכו לזרום בכוח הכבידה ממפלס הזרמתם במעיין, דרך צינורות תת־קרקעיים סגורים, אל המקווה. יתר על כן, סוגיית הזחילה מצינורות העץ דרשה שיקול הלכתי נוסף אשר עבורו נתן הרב פאדווא פתרונות הלכתיים כדי לאפשר הפעלת מקווה כשר בתוך השולהויף.

בעיית בית המרחץ והמקווה בווילנה זכתה להתייחסות רבנית שוב בשנת 1878 בשו"ת הרב שלמה הכהן,[15] בשם "עצי ברושים" (הכהן 1903):

> אמר המחבר הנה הגם שמעתי מפי כבוד מר אחי הגאון הצדיק המנוח מו"ה בצלאל הכהן זצ"ל, שבעת שנתייסד מקוה חדשה על חצר ביהכנ"ס בפ"ק[16] ווילנא בשנת תר"ח, שמי המקוה יומשך אליה מן המעיין העומד חוץ לעיר על ידי סילונות של עץ העשויים מעצים עגולים וחלולים המונחים בעומק הקרקע והסילונות הללו יציקו מים גם להמקוה, [...] נחוץ מאד לתקן מקוה כזו יען כי המקוה שהיתה הראשונה שעמדה על חצר ביהכנ"ס היתה עמוקה מאד והיו צריכים לירד אליה יותר משבעים מדרגות ולא היה אפשר לירד ולטבול בה בימות החורף עד כי הטובלים בה בימות הקור ממש עד נפשם יגיע, ולכן הוסכם אז ע"י רבני המו"ץ[17] הגאונים הזקנים נ"ע לתקן הנ"ל ע"י המשכת סילונות (הכהן 1903: 91–95, סימן נ).

הכהן ציין כי המקווה המקורי, שהוא מאתר בתוך השולהויף עצמו, היה עמוק ביותר ונדרשו 70 מדרגות(!) כדי להגיע למפלס המים. יתר על כן, הוא קובע כי טבילה במקווה זה, במיוחד בחורף, הייתה מסוכנת ולא נעימה כאחד, מצב שחייב את רשויות הרבנות לאשר שימוש במקווה בנוי אשר מולא במים המועברים דרך צינורות תת־קרקעיים המורכבים מבולי עץ חלולים. משום שההיתר לשימוש במים מצינורות עלול היה להוביל לפריצת גבולות ההלכה, כתוב בבירור כי הקלה דתית זו נוגעת ספציפית למקווה בווילנה, וזאת משום מיקומו בתחומי השולהויף אִפשר פיקוח דתי קפדני על ידי בחורי ישיבה. אף שהודגש במיוחד כי פסק הדין אינו היתר כללי להשתמש בצינורות למקוואות במקומות אחרים (הכהן 1903: 91, סימן מ), לאחר מתן ההיתר הוא אכן הועתק במקומות אחרים (שטרנברג 2021: 8–9, 200–228). עד סוף המאה הי"ט לספירה, מקוואות המבוססים על המשכת המים דרך צינורות מהאספקה העירונית הפכו הנורמה בכל אירופה, והפרשנות ההלכתית אימצה שורה של פתרונות, כולל שימוש במשאבות, כדי להבטיח אספקת המים כשרה מבחינה דתית.

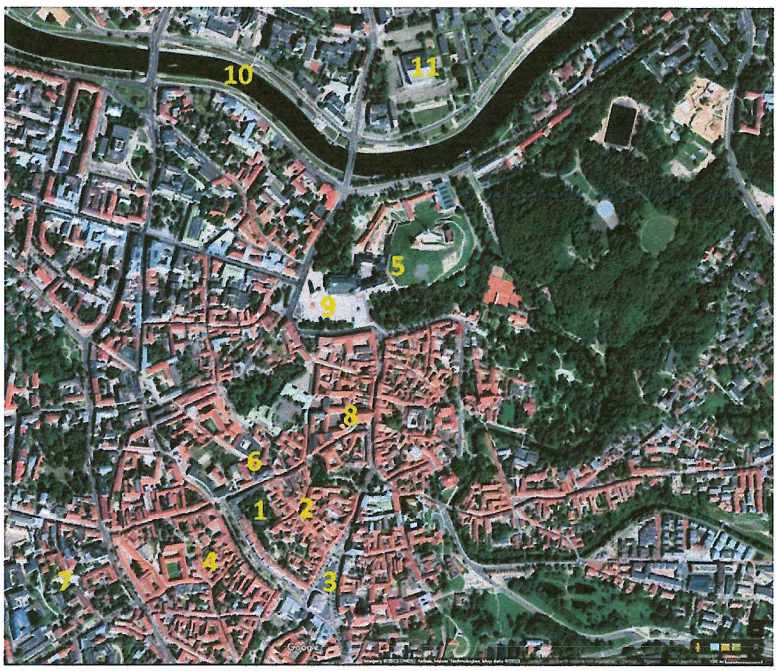
איך הדברים נראים בפועל? קיימים חומרי צילום

מעטים, בדרך כלל תמונה חיצונית של מבנה המקווה ולא של המתקן עצמו. לדוגמה, צילומים של מבני מקוואות מהמאה הי"ט לספירה בהאָזנפוט (Aispute, כיום לטביה) וזאַסלאָב (Iziaslav – וולוניה, כיום אוקראינה), שמראים מבני מקוואות בסמיכות לגדות נהר, מה שמאפשר להזרים מים חיים בפשוטות דרך בריכת המקווה. אף שנדרשת גבירה מעמיקה בארכיונים, מוכרות לנו תוכניות תיקונים שהוגשו לרשויות המוניציפליות למקוואות בשוועקשנע (Švėkšna)[18] ובווילנה, המלמדות כי עד סוף המאה הי"ט ותחילת המאה הכ' לספירה, גם הרשויות הרבניות בליטא הסתגלו לשימוש במים מאספקה עירונית כ"מסורת חדשה", ולא נראה בתוכניות חיבור למקור למים חיים חיצוניים. מסקנה זו חודדה עוד על ידי שטרנברג (2021: 248) על בסיס שו"ת "דבר אברהם" של הרב אברהם דב כהנא־שפירא מקובנה (כהנה־שפירא 1906: 82–88, סימן יג). פסקי הלכה אלה התבארו עוד בווילנה עצמה על ידי אברהם ישעיה קרליץ (החזון איש), בימי שהותו בעיר בשנים 1920–1933, ופסקי דין שלו בענייני טהרה מקובלים היום בקהילות אורתודוקסיות וחרדיות רבות (ספר חזון איש: מקוואות, מכשירין, קרליץ 1935).

בית המרחץ והמקווה של בית הכנסת הגדול של וילנה

בית הכנסת הגדול, ובתחומו השולהויף (חצר בית הכנסת), של וילנה (איור 2–3) היה מרכז הקהילה וככל הנראה המונומנט החשוב ביותר של יהדות ליטא עד לשריפתו על ידי הגרמנים־נאצים ומשתפי הפעולה הליטאים במהלך חיסול הגטו הקטן בסוף אוקטובר 1941, ולאחר מכן הריסתו תחת השלטון הסובייטי בשנים 1956–1957. על אתר בית הכנסת נבנה בית ספר בעיצוב מודרניסטי פשוט, משמר ביסודו חלקים תחתונים של קירות בית הכנסת שחלקו נבנה מתחת למפלס הרחוב. החפירה באתר התרכזה בחשיפת חלקים הן של בית הכנסת, בדגש על הבימה וארון הקודש (איור 4), והן של בניין בית המרחץ והמקוואות המשולב.

בית הכנסת הגדול הראשון של וילנה נבנה מעץ והוקם כנראה בשנת 1573, כ־20 שנה לפני שיהודי העיר קיבלו פריווילגיה (היתר) מזיגיסמונד השלישי ואסה, השליט המשותף של ממלכת פולין־ליטא Rzeczpospolita Korony Polskiej i Wielkiego)

איור 2. מפת העיר וילניוס (וילנה) (המפה מבוססת על מפת גוגל – Credit: Google Maps, CNES/ Airbus, Maxar Technologies):

1. בית הכנסת הגדול והשולהויף של וילנה
2. הרובע היהודי
3. בניין העירייה הישן
4. הכנסייה הגרמנית הלוטרנית
5. מבצר וילניוס וארמון הדוכס
6. הכנסייה הדומיניקנית ע"ש רוח הקודש
7. מעיין וינגריו
8. האוניברסיטה הישועית של וילניוס וכנסיית סנט יונאס
9. הקתדרלה ע"ש סנט סטניסלאוס וסנט לדיסלאוס
10. נהר הנריס־ויליה
11. בית הקברת היהודי העתיק שניפישוק (Šnipiškės)

איור 3. בית הכנסת הגדול של וילנה בתחילת המאה הכ', ציור של Juozas Kamarauskas (צילום: Wikimedia Commons. Public domain. – https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Vilnius_(Synagoga,_J.Kamarauska-2-.jpg

איור 4. חפירת הבימה וארון הקודש של בית הכנסת הגדול של וילנה (צילום: יוחנן זליגמן, פרויקט בית הכנסת הגדול והשולחויף של וילנה)

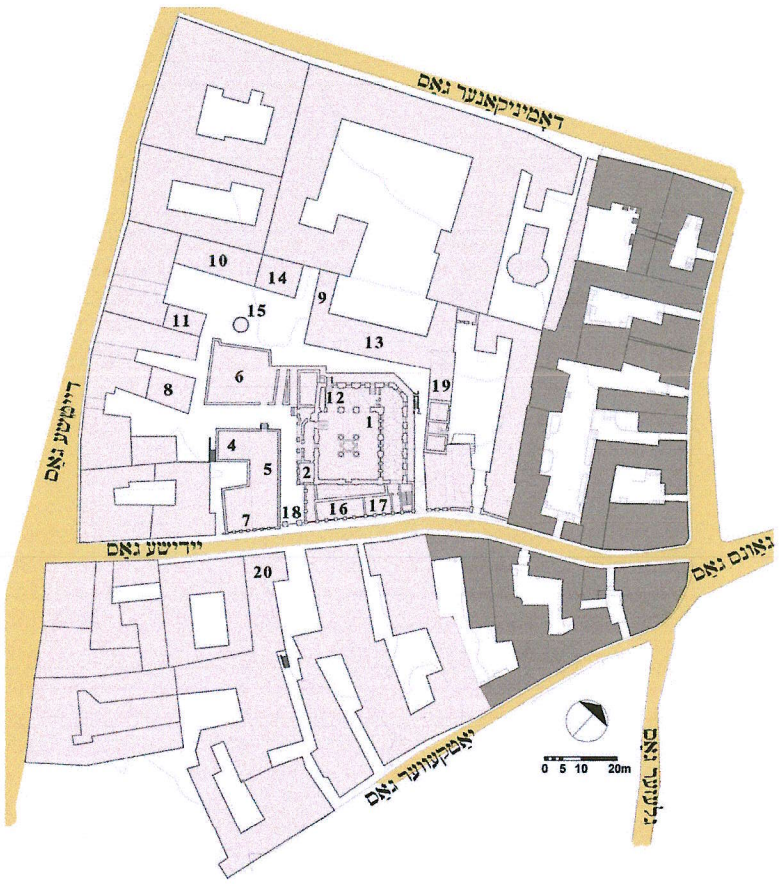
Księstwa Litewskiego), שאושרר בשנת 1633 על ידי ולדיסלב הרביעי (Bershadski 1886–1887, 7 (3): 82, 98; קלאוזנר 1935: 5–6; Frick 2013: 38, 75), להקמת בית כנסת "מאבן", למעשה מלבנים וטיח, וגם לבנות בית מרחץ מחומם לשימוש בלעדי של הקהילה היהודית. לא מפורט בהיתר שניתן אישור להקמת מקווה, אך פריק מוסיף שזאת כנראה הכוונה. בית הכנסת עצמו הוא חלק מקבוצה של בתי כנסת מרכזיים שנבנו בסגנון הבארוק, שצמחו בסוף המאה הט"ז עד הי"ז לספירה בפולין וליטא (Levin 2012: 284–293; Kravstov 2017). בתי כנסת אלה היו לרוב מבנים רבועים כמעט, בעלי ארבעה עמודים מרכזיים, ובין הקירות החיצוניים והעמודים הותקנו תשעה קמרונות מצולבים. במרכז האולם, בין העמודים הוצבה הבימה, וארון הקודש נקבע בקיר המזרחי.

בית הכנסת הגדול של וילנה עמד במרכז השולחויף (איור 5), מתחם קהילתי שכלל 12 בתי תפילה (קלויזן) שהוקמו על ידי אגודות דתיות ומקצועיות שונות ובתמיכתם של נדבנים פרטיים; משרדי הקהילה; בניין בית המרחץ והמקוואות; שירותים ציבוריים; באר קהילתית; מזרקה לשתייה; ספרייה תורנית ע"ש שטראשון, תא כליאה וחנויות לממכר בשר כשר.

מכיוון שכמעט כל התיאורים על אודות בית הכנסת הגדול של וילנה מתרכזים בבית הכנסת עצמו, אנו יודעים מעט מאוד על המקווה בשולחויף. למידע היסטורי עלינו להסתמך על יצירותיהם של קלאוזנר (1935: 56–58, 100–104), שיק (1939: 173), התיאורים המוגבלים שצוטטו לעיל של פאדווא (1854: סימן י), הכהן (1903: 91–95, סימן נ) ועל תוכניות השיפוץ של בית המרחץ שהוגשו לרשויות המוניציפליות הצאריסטיות בשנים 1875 ו־1904. על סמך שו"תים של פאדווא והכהן, ברור שלפני שנת 1848 היה בשולחויף מקווה בסגנון פיר עמוק שאפשר הגעה למי התהום דרך מדרגות רבות, בדומה למקוואות המוכרים מגרמניה. טרם גילינו שרידים מהמקווה הזה, אם כי ייתכן שהפיר העמוק הוסב מאוחר יותר לבאר הקהילתי, הממוקמת בחצר בצד המזרחי של בית המרחץ.[19]

לתיאור ההיסטורי המפורט ביותר ניתן להסתמך על ספרו של ישראל קלאוזנר, שכותרתו "תולדות הקהילה העברית בוילנה" וראה אור בעיר בשנת 1935. קלאוזנר התבסס על מסמכים מקוריים מארכיון הקהילה היהודית והעירייה. הוא ציין כי הקהילה דאגה להיגיינה באמצעות אספקת מים נקיים דרך צינורות תת־קרקעיים לשתייה, שטיפה, כיבוי אש וגם לפינוי אשפה וביוב. אומנם עיריית וילנה סידרה אספקת מים ופינוי שפכים לכל העיר, והרחובות היהודיים היו צריכים לזכות בשירותים אלה כחלק מהמיסים העירוניים, אך העירייה לא עמדה בהתחייבויותיה והיהודים נאלצו לארגן בעצמם אספקת מים ופינוי שפכים.

מים לקהילה היהודית היו זמינים, במחיר, ממעיין וינגריו הסמוך, שניתן על ידי דוכסות ליטא למנזר הדומיניקני. בחוזה משנת 1759 עם הדומיניקנים, הותר ליהודים להזרים מים לאורך 540 מטרים מהמעיין ממערבו אל השולחויף. ההסכם אפשר רק שימוש ציבורי במים ולא חלוקה נוספת לבתי היהודים דרך

איור 5. מפה של בית הכנסת הגדול והשולהויף של וילנה (מבוסס על תוכנית באדיבות צילה זק):

1. בית הכנסת הגדול
2. מועצת הקהילה (קהל שטוב)
3. הקלויז הישן
4. קלויז חברת קדישה
5. קלויז שבעה קרואים
6. קלויז חדש ע״ש היסו״ד
7. קלויז הגאון מוילנה
8. קלויז גמילות חסד
9. קלויז הצבעים
10. קלויז חברה פועלים
11. שטיבל חסידי קוידנובר
12. שטיבל חב״ד
13. בית מרחץ ומקווה
14. שירותים ציבוריים
15. הבאר הקהילתי
16. חנויות לממכר בשר כשר
17. ספריית שטראשון
18. הכניסה לשולהויף
19. בית מדרש
20. ישיבת רמיילס

צינורות. הקהילה חויבה במחיר שנתי בגובה של 200 זלוטי (Złoty) עבור הובלת המים דרך צינורות עץ אל השולהויף ועבור חפירת ראש באר לאיסוף המים במעיין. לוחית בקיר הקלויז החדש קבעה שהמגיד מאיר נח לוין נידב תרומה לבניית ראש הבאר בשולהויף, שממנו נשפכו מים לשימוש הציבור.

נדרשו 90 זלוטי מדי שנה עבור המים ותחזוקת הצינורות, והתשלום התברר ככבד עבור הקהילה, במיוחד לאור העובדה שהקהילה לא ראתה הוצאה זו כמוצדקת, שכן העירייה נדרשה למעשה לספק מים בפריווילגיה בין המלוכה והקהילה היהודית. לעיתים, הדומיניקנים אף ניסו להעלות את התשלום עבור אספקת המים, וכשלא שולם להם, הם הפסיקו את הזרמתם. לדוגמה, ב־2 במאי 1791 חתמה הקהילה חוזה לשלוש שנים עם הדומיניקנים, על סך שלושה ״רנדלאך״ לשנה,[20] לאספקת מים בהזנה מהמעיין לצינורות מיוחדים. לאחר חודש אחד בלבד נחסמו הצינורות במקור, בבריכה ליד המעיין. לאחר שלושה ימים ללא מים ניגש שמש בית הדין לחקור את סיבת הפסקת אספקת המים. השמש בדק את הבריכות במעיין וינגריו שמהן הוזרמו המים לצינורות ומצא כי הצינור נסתם בכוונה. הוא פתח את הסתימה, אך זרימת המים לשולהויף הייתה מוגבלת בגלל סתימה שבוצעה על ידי הדומיניקנים. הזרימה חודשה רק לאחר ביצוע תשלום נוסף.

באמצע המאה הי״ז לספירה העבירה הקהילה את ניהול בית המרחץ והמקוואות לגבאי של חברת ״בדק בית״. תפקיד חברה קהילתית זו היה פיקוח על התשתית ותחזוקת אספקת המים, והיא נקראה כך על שם העובדים המופקדים על תיקון בית המקדש בירושלים (מלכים ב׳ כב: ה). יתר על כן, 40 עובדי החברה היו אחראים לניקיון הרחובות סביב השולהויף, פינוי שפכים ואשפה. כדי לכסות את עלות ההתקשרות לקבלת מים ממעיין

וינגריו, דרשה חברת "בדק בית" תשלום מבעלי הבתים הסמוכים לבית הכנסת הגדול עבור השימוש במים ציבוריים שנשאבו מבאר הקהילה. החיוב היה מינימלי והסתכם ב־1.20 זלוטי לבניין. ברשימת התשלומים מסוף המאה הי"ח לספירה מופיע שמו של הגאון מווילנה, ואף הכומר הלותרני והכנסייה הגרמנית, הממוקמת בסמוך לשולהויף, עבורם סופקו מים וחויבו בתשלום שנתי על סך 16 זלוטי. תשלומים נוספים מפורטים עבור בתי תפילה, טברנות ומסעדות סמוכות.

משנת 1772 עבר הביוב מבית המרחץ ובית הכיסא הקהילתי בצינור תת־קרקעי המחובר לתעלה מתחת לרחוב היהודים,[21] אל תעלת הביוב השייכת למנזר הישועי ברחוב Biskupia (כיום Universiteto), ומשם לכיוון נהר הנריס־ויליה.[22] תשלום שולם לחברת "בדק בית" על פינוי הביוב מהשוכרים בשולהויף ומחצרות הבתים שבסביבה. "בדק בית" לקחה גם תשלום שנתי עבור אחזקת נכסי הקהילה מבעלי מלאכה, גילדות, אגודות וכן הלאה, תוך חיוב של 5 קופיקות נוספות עבור פינוי עגלת אשפה אחת.

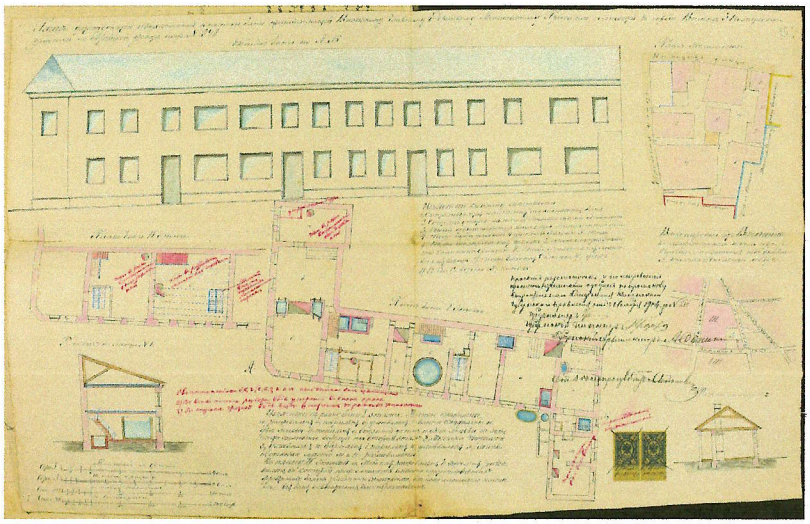
מכיוון שבית המרחץ היה אחד ממקורות ההכנסה העיקריים של הקהילה, נאסר על הפעלת בתי מרחץ או מקוואות במקומות אחרים בעיר. יתר על כן, נאסר על נשים להתרחץ בנהר, והן הוכרחו להתרחץ בבית המרחץ ולהיטהר במקווה בשולהויף. עם הזמן המבנה הפך רעוע, ועד סוף המאה הי"ח לספירה התפוררו היסודות והמבנה היה בסכנת קריסה. ראש הקהל התיר לגבאי של חברת "בדק בית" לתקן את בית המרחץ, ולשם כך הוקצו כל הכנסותיה של החברה. אחד מגבאי חברת "בדק בית", ירוחם־פישל בר פסח, הלווה 12 אלף זלוטי לשיקום בית המרחץ והמקווה. חברת "בדק בית" הבטיחה להחזיר לו את ההלוואה באופן הבא, תמורת 4,000 זלוטי ירוחם־פישל יקבל את דמי השכירות או הכנסתו של בית המרחץ למשך שלוש שנים; תמורת 3,000 זלוטי יונפק שטר חוב שיכוסה מאוחר יותר על ידי שוכר בית המרחץ בשיעור של 20 זלוטי בשבוע, השאר יכוסה כתרומה שתפטור את ירוחם־פישל וצאצאיו מתשלום שימוש בבית המרחץ לעד.

גם כאשר הממשל הרוסי פירק את מוסדות ה"קהל" ב־1844, הקהילה המשיכה לטפל בתחזוקת בית המרחץ באמצעות ארגון "צדקה גדולה" (Zalkin 2008: 1973), אך למעשה, מצבו של בית המרחץ מעולם לא היה טוב, עובדה שהביאה לסגירות ותיקונים רבים. ממקורות שונים אנו למדים על שיפוצים נרחבים שנערכו בבית המרחץ בסוף המאה הי"ח לספירה, ב־1848, לאחר 1875, ושוב ב־1904 (קלאוזנר 1935: 101–102).[23]

תוכנית שהוגשו בשנת 1875 מראות כי בית המרחץ היה בניין בלתי סדיר בצורתו, המורכב משתי קומות עיקריות ומספר רב של חדרים. הוא נבנה כך שיתאים לחלל שבין בית הכנסת הגדול מדרום לו לחלק האחורי של חלקת השולהויף, שמספרה היה 248. המבנה התפרס על פני 56 מ' מהאגף הצפוני של החלקה ו־36 מ' מהצד המזרחי שלו. השטח המבונה של כל קומה היה 750 מ"ר. בית המרחץ וחלקו האחורי של בית הכנסת הגדול הופרדו בשביל צר. עצי הסקה, ששימשו לחימום בית המרחץ, נערמו לעיתים קרובות על השביל. ממזרח לשער הייתה חצר הידועה בשם דורכהויף, בין בית המרחץ של בית המרחץ, קלויז חברת פועלים וחלקו האחורי של הקלויז החדש של היסו"ד (ר' יהודה בן אליעבר, המוכר בכינוי יהודה ספרא ודיינא, פרנס ונדבן של ק"ק וילנה). במרכז החצר עמדה "באר" הקהילה, אולי מקום המקווה המדורג המקורי עד 1848 (ראו לעיל). בצידו המזרחי של מבנה בית המרחץ היו חמישה חדרים קטנים ובמרכזם בריכת מקווה יחידה. מסרט על וילנה משנות השלושים של המאה הקודמת,[24] אפשר לראות שעל קירו של חלק זה של בית המרחץ כתובות בצבע ביידיש ובפולנית המילים "הכניסה למרחץ הגברים", המראה בבירור שהמקווה הזה שימש את הגברים. מנקודה זו פונה המבנה מערבה ושם עמדו שישה חדרים גדולים יותר המופרדים בגרם מדרגות העולה לקומה העליונה. מילים הכתובות בצבע על קירו של בית המרחץ מאותו סרט מראה שזהו בית המרחץ והמקווה לנשים, וחץ מורה למקום שבו עמדה הקופה. בהמשך המבנה, עם חזית אל הדורכהויף, הייתה לטרינה גדולה עם מספר רב של תאים בשתי קומות, כנראה מחולקים לגברים ונשים. בקומה העליונה ובעליית הגג של בית המרחץ היו 13 חדרים, אשר השימוש ברובם לא ברור. עם זאת, אנו יודעים שהחדר לאורך הצד המזרחי של הדורכהויף שימש כקלויז הצַבָּעים. בכל החדרים היה תנור הסקה שחימם את החלל בחורף הקר, וכראיה במהלך החפירה נמצאו אריחי תנורים מרובים. תוכניות השיפוץ משנת 1875 מהוות מדריך מעולה לאדריכלות בית המרחץ והמקוואות של סוף המאה הי"ט לספירה. תצלום בודד מראה קשת תומכת שנמתחה מבית המרחץ ועד חלקו האחורי של בית הכנסת הגדול, ועליה רשום התאריך העברי תרמ"א (1881) המציין את מועד סיום עבודות התיקון.

תוכנית מאוחרת, ומפורטת הרבה יותר, הוגשה בשנת 1904 על ידי האדריכל דומברובסקי מטעם הוועד הדתי של וילנה, בעקבות צו סגירה למניעת כולרה שהוציא מיכאלוב, רופא העיר, בעקבות תלונות של שכנים גויים על ריחות רעים. כתוצאה מכך בוצעה בדיקה בריאותית וממנה עלה שרמת ההיגיינה בלתי נסבלת ורופא העיר סגר את בית המרחץ (איור 6).[25]

בתוכנית, שתאריכיה בין 1904 ועד סיום העבודות ב־1908, מצוין השימוש של כל חדר בבית המרחץ באמצעות כתב קירילי, וגם השינויים המוצעים:

איור 6. תוכנית שיפוץ של בניין בית המרחץ והמקוואות שהוגשה למושל מחוז וילנה בשנת 1904 (הארכיון הלאומי הליאטי – LVIA f. 282, ap. 2, b. 1939, בעזרת גרשון טיקאס)

אגף הנשים בקומת הקרקע:

A - חדר הלבשה
Б – חדר אדים
В – חדר אדים, מאוחר יותר שונה לחדר רחצה
Г – אמבט וחדר דוודים למקווה, הוחלף לאמבט עם שני מקוואות
Д – חדר דוודים
Е – דוד לאגירת מים, הוסף לחדר מקווה נוסף

אגף הגברים בקומת הקרקע:

Ж – כיורי רחצה
З – חדר אדים ומקווה, בהמשך לחדר רחצה
И – חדר אדים
J – אמבט רחצה, מאוחר יותר חדר אדים
К – חדר אמבט ומקווה, ובהמשך חדר רחצה
Л – חדר הלבשה, הוחלף לשירותים ומקווה
M – חדר הלבשה
Н – חדר הלבשה

סדרות התוכניות מצביעות בבירור על כך שמעבר לטבילה במקווה, מתקני בית המרחץ סיפקו חדרי הלבשה, שירותים, אמבטיות מחוממות (וואנעס – wanny), תחילה מנחושת ומאוחר יותר מבטון, ומרחצאות אדים במסורת הבנייה הרוסית (баня) (Dachnik 2015: 108–134). החדרים חוממו על ידי תנורים עומדים (masonry or cocklestoves) (Rosemarie 1969), הממוקמים בדרך כלל על הקירות המפרידים בין החדרים כדי לספק חום בו זמנית לשני חדרים.

עקב מצבה הכלכלי של הקהילה, אחרי מלחמת העולם הראשונה תרם ה־American Joint Distribution Committee (הג'וינט) 20 אלף דולר לשיפוצים, אם כי קשיים לוגיסטיים ומשפטיים שונים גרמו לכך שבית המרחץ והמקווה נותרו סגורים לסירוגין עד 1939 (שיק 1939: 173), והרוחצים הופנו לבתי מרחץ על ידי ועדת הרבניים (Ran 1974: 157). ב־1940 סגרו השלטונות הסובייטים החדשים את מוסדות הקהילה היהודית ובית המרחץ והמקוואות נאטמו סופית.

מצבו הגורא של בית המרחץ ניכר גם מתיאורו של שיק בסוף בשנות ה־30 של המאה הקודמת:

> בשולהויף הייתה אמבטיה פשוטה ואמבטיה טובה. אל האמבטיה הפשוטה עולים תחילה במדרגות לחדר ההלבשה(?) ואז יורדים שלושים מדרגות לקומה התחתונה כדי להתרחץ. המדרגות היו חלקות ולעתים קרובות אנשים החליקו ונפצעו. בבית המרחץ הקריר, שבו התרחצו אנשים, הייתה במרכזו משאבה, ושני גויים תמיד עמדו מעל ושאבו מים מעלה ומטה. הקירות היו שחורים כמו פחם. תאי חדר ההלבשה היו שורצים מקקים. מפינות בית המרחץ נשמעו קרקורי צפרדעים. ממחבואם נשמעו ציוצי החגבים (שיק 1939: 173).[26]

אף שבית המרחץ הופצץ ונשרף במהלך שחרור וילנה ביולי 1944 בידי הגרמנים־נאצים, מעטפת המבנה עמדה עד להריסתו הנפשעת בשנים 1956–1957 של בית הכנסת הגדול והשולהויף, כחלק מתכנון מחודש של

אזור הרובע היהודי. ההריסה בוצעה בהוראת אדריכל העיר וילנה, Vladislovas Mikučianis,[27] כחלק ממסע האנטישמי של ליטא הסובייטית למחיקת הזיכרון הממשי וההיסטורי היהודי מהעיר (Weeks 2010: 143–147).[28] שטח בית המרחץ לא נבנה מחדש והוא הפך למגרש המשחקים של בית הספר שהוקם במקום בית הכנסת הגדול. בהתחשב בעובדה שהשטח שוטח בדחפור בשנים 1956–1957, ובידיעה שבריכות המקווה היו בגובה הרצפה או מתחתיה, סברנו שישנו סיכוי טוב שעדיין קיימים שרידים מבית המרחץ והמקוואות, ועל כן הוחלט לרכז את החפירה בשטחים שבהם מצויים מקוואות בתוכניות.

החפירה של בית המרחץ והמקוואות

חלקו הראשון של פרויקט המחקר לחשיפת שרידי בית הכנסת הגדול והשולהויף (חצר בית הכנסת) של וילנה היה בחינת הפוטנציאל לחפירה ארכאולוגית באמצעות סקר גאופיזי מפורט בשנת 2015. לפי תוצאות הסקר, הוחלט תחילה לחפור את אזור בית המרחץ במשך כמה עונות קצרות, בין השנים 2016–2018. שרידי מבנים התגלו בעומק של סנטימטרים בודדים מפני השטח והתברר כי הם נפגעו קשות. המבנה נבנה מלבני חרסית בעבודת יד בצבע חום־אדמדם וחלוקת הבניין לחדרים הייתה ברורה. בחלק מהחדרים התגלו גם מרתפים מקומרים תת־קרקעיים שנחפרו באדמה החולית, האופייניים למבנים בעיר ההיסטורית של וילנה. אף שהמבנה ניזוק, הצלחנו לזהות לפחות שני מקוואות בין ההריסות. דופן המקוואות נבנה מלבנים, מה שמעיד על כך שמקוואות אלה מתוארכות במקור למאה הי"ח או הי"ט, ככל הנראה מזמן הקמת בית המרחץ, ובשניהם ניכרת עדות ברורה לשיפוץ האחרון שבו דופנו בבטון וכוסו באריחים מתועשים מודרניים.

גודלו של המקווה הראשון, בצד המערבי של בית המרחץ, היה 2.6×1.5 מ' (איור 7). בפינה הדרום־מערבית של המתקן נמצאו שרידים של שתי מדרגות בגובה 25 ס"מ כל אחת. במקור היו ארבע מדרגות מדופן המקווה, מה שמצביע על כך שעומקו המקורי של אזור הטבילה של המקווה היה 1 מ', וממנו שרדו 60 ס"מ. הקירות והמדרגות חופו באריחי קוורץ לבנים, שעל גבם הוטבעו בחותמת של מפעלים בערים גרודנא ומינסק. הרצפה חופתה באריחים בצבע בז'־צהוב שהונחו במקביל לקירות, ואריחים שחורים דקורטיביים קטנים נקבעו באלכסון בפינות כל אריח. לצד המדרגה השנייה מלמטה נמצא חור ניקוז עגול ממתכת, ששימש כחיבור לצינורות הניקוז בקמרון המרתף שמתחת. בין קיר החדר למקווה נמצאו שרידים קלושים של בסיס הבטון של המאגר, כנראה האוצר, מרופד בלבני סיד ורודות־צהובות וטיט סיד מהמאה הי"ט לספירה. מעדויות מהסרט (לעיל), המקווה הזה, במערב בית המרחץ, שימש את הנשים.

איור 7. המקווה של הנשים (צילום: יוחנן זליגמן, פרויקט בית הכנסת הגדול והשולהויף של וילנה)

בחלקו המזרחי של המבנה נחשף מקווה שני, ששימש את הגברים (איור 8). גודלו דומה למקווה הנשים (2.45×1.75 מ'), וניכרים בו שני שלבי בנייה. בראשון חופו קירות הבריכה באותם אריחי קוורץ לבנים, מעוטרים ברצועת קרמיקה שחורה. במועד מאוחר יותר נוספה בריכת בטון קטנה בתוך חלל המקווה ששימש אולי כאוצר. מתחת למקווה היה קמרון שבתוכו נראה בבירור צינור ניקוז מודרני מברזל יצוק מתחת לחור הניקוז ברצפת הבריכה.

תנורי חימום בנויים שימשו לחימום חדרי בית המרחץ והתגלו כמויות גדולות של אריחי תנור מזוגגים וצבעוניים המעוטרים במוטיבים גאומטריים, הרלדיים וצמחיים בתבליט, המתוארכים החל מסוף המאה הי"ח ועד ראשית המאה הכ'. אריחים כאלה אופייניים מאוד לאתרים שנחפרו ברחבי מרכז ומזרח אירופה החל מהמאה הט"ז, וזכו לתשומת לב מפורטת בחפירות של

איור 8. המקווה של הגברים (צילום: יוחנן זליגמן, פרויקט בית הכנסת הגדול והשולהויף של וילנה)

ארמון הדוכסות הגדולה של ליטא בווילנה (Rackevičius 2012). אף שנדרש מחקר נוסף, נראה שרוב האריחים מכוסים בזיגוג ירוק מן המאה הי"ט, ולצידם כמות מוגבלת של אריחים כחולים ולבנים המתוארכים למאה הי"ח.

למרבה הצער, לא נמצאה עדות לצנרת או הזרמת מים למקוואות. בהתחשב בדיון התורני המפורט של הרבנים פאדווא והכהן בסוגיה ספציפית זו, המתייחסת למקוואות ספציפיים אלה, ניתן לשער כי הם מולאו בהתאם להנחיות הרבנים, דהיינו באמצעות צינורות עץ שהונחו ותוחזקו, ממעיין וינגריו אל השולהויף. מסקנה היסטורית זו קיבלה חיזוק בשנת 2021 במהלך חפירות במעיין וינגריו, שבהן נחשפו שרידי צינורות עץ עם מצמדי ברזל בתוואי העובר מהמעיין ישירות לכיוון הרובע היהודי והשולהויף.[29] חשובה ביותר בחפירות אלה הייתה חשיפה של ארגז, המדופן בבולי עץ, בבסיס המעיין (איור 9). ארגז עץ זה הוא "ארגז הבאר" (בורנעם קאַסטן), שממנו זרמו מים ישירות לתוך צינורות העץ כדי ליצור זרימה קבועה למקווה, בדיוק כפי שמציין הרב קרגוי בכתביו (קרגוי 1845: שו"ת ה).

איור 9. ארגז איסוף המים לשולהויף במעיין וינגריו בווילנה (צילום באדיבות Andrius Šležas, מטעם Kultūros vertybių 'paieška').

סיכום

בעוד שהמחקר הארכאולוגי של מקוואות באשכנז מתקופת ימי הביניים זכה להתייחסות רבה, מחקרים דומים במזרח אירופה טרם נערכו. חפירת בית המרחץ והמקוואות של בית הכנסת הגדול והשולהויף בווילנה העניקה לנו הזדמנות ייחודית לקדם תחום מחקר חדש זה. שטרנברג (2021) הראה שהמאה הי"ט הייתה תקופה של חדשנות בחשיבה תורנית, בעיקר כמענה לדרישות הנשים לשפר את תנאי הרחצה וההיטהרות שלהן ולא להסכים עוד להיגיינה הירודה ולמים הקרים ולתנאים המסוכנים במקוואות הפיר העמוקים של ימי הביניים. אף שהרבנים מציגים את הנשים שהביעו חוסר רצון להתרחץ בתנאים הלא מתאימים של מקוואות בכלל והמקווה בווילנה בפרט כ"קלות דעת", הדרישה ההלכתית הפכה בלתי אפשרית, הן בגלל התערבותן של רשויות הבריאות החילוניות והן בגלל הנשים עצמן שלא היו מוכנות עוד לסבול את התנאים הירודים. ואכן, הן בגרמניה והן בווילנה, אספקת תנאים היגייניים תקינים נקבעה כחובה על פי דין, ורופאי העיר סגרו מקוואות שלא עמדו בתקנות התברואה החדשות. בגרמניה, אך בבירור גם בהמשך במזרח אירופה, מצאו השלטונות הרבניים פתרונות הלכתיים כדי לאפשר שימוש מבוקר במים נקיים מהאספקה העירונית והתירו גם את חימום המים כדי לאפשר חוויה נעימה יותר לטובלים ובמיוחד לטובלות במקווה.

החפירות חשפו את השלב האחרון של תיקון בית המרחץ, ששולב בבנייה המקורית של הבניין. בשלב אחרון זה נעשה שימוש בחומרים מודרניים, כגון בטון, אריחי קוורץ ואביזרי ברזל. בריכות המקווה חוברו לאספקת המים העירונית, אם כי עדויות לכך ניתן להסיק רק מהתוכניות ומהשיטות המקובלות על רבנים שכיהנו בליטא במאות הי"ט והכ', כפי שבא לידי ביטוי בכתבי השו"ת. עדיין נותרו שאלות הנוגעות לפרקטיקות ולעיצוב הממשי של המקווה לפני שנת 1848 ועד לחשיפה של שרידיו, ואין לנו אלא להסתמך על התיאור הכתוב של פאדווא והכהן. בנוסף, נדרש מחקר מפורט על אודות המקווה בתחום המושב כדי להבין טוב יותר את התפתחות המוסד המרכזי הזה שהיה נוכח בכל אלפי הקהילות היהודיות ברחבי מזרח אירופה.

מונחי יסוד

מים חיים – מים ממקור טבעי, כגון מי מעיין, ים, נהר או מי גשמים שנאגרו ישירות באוצר או במקווה ולא הועברו לשם באמצעות כלי.
מים שאובים – מים שנאגרו באמצעות כלי או בידי אדם.
אוצר – מקום לאגירת מים חיים.
זריעה – הכנסת מים הבאים מרשת אספקת המים העירונית לאחר המשכה לתוך האוצר.
המשכה – העברת מים שאובים לאוצר או מקווה, לפני כניסתם אליהם, דרך תעלת קרקע באורך שלושה טפחים לפחות (כ־30 ס"מ) הניתנת לחלחול.
זחילה – נזילת מים החוצה מהמקווה או האוצר.

הערות

1 מוקדש בכבוד רב למנחה הדוקטורט שלי, רוני רייך.

2 החוקרים השותפים בפרויקט המחקר של בית הכנסת הגדול והשולחויף של וילנה הם יוחנן (ג׳ון) זליגמן, רשות העתיקות; זנונאס באובונאס ויוסטינאס רצ׳אס, Kultūros paveldo išsaugojimo pajėgos; ריצ׳רד פרוינד ז״ל, אוניברסיטת הרטפורד; הארי ג׳ול, אוניברסיטת ויסקונסין, או־קלייר; ופיליפ רידר, אוניברסיטת דוקיין. ראו www.seligman.org.il/vilna_synagogue_home.html.

3 לביבליוגרפיה על מקוואות אלה ואחרים באירופה מימי הביניים המוקדמות ראו Adler and Zeldes 2021: 58, n. 17; 59, n. 18–21; שנברגר 1974: 28–38.

4 על חפירות של מקוואות בצרפת ראו Salmona 2021: 58–62, 95–97.

5 ראו גם בודנר ולהמן 2019.

6 בנושא התפתחות הרפואה והגהות בחברה הגרמנית במאות הי״ח והי״ט לספירה ראו Göckenjahn 1985. לדיון ראשוני על השפעת תקנות הבריאות על החברה היהודית ראו Schneider 1825.

7 ראו גם שנברגר 1974: 58–69; שטרנברג 2021.

8 הסבר קצר למונחים עיקריים מצוי בסוף המאמר.

9 אדלר (Adler 2014: 270, 273, n. 30) מציין כי המונח ״אוצר״ מופיע לראשונה לא לפני 1880 בשו״ת של רבי עזריאל הילדסהיימר מברלין בשם אורח חיים, יורה דעה (הילדסהיימר 1969: 242).

10 יסוד של פסיקה הלכתית זו מצוי במשנה, מקוואות ו, ח.

11 ״ב״ה יום ד׳ י״א תמוז תר״ח פק״ק בריסק. שלום לאהו׳ ידידי וחביבי המאוה״ג המפורסם בתורה ויראת ד׳ היא אוצרו מו״ה זלמן זאב נ״י מ״מ דק״ק ווילנא אחד״ש הטוב. כן קיבלתי מכתבו רצוף אהבת התורה והיראה. למצוא תרופה לנשים אשר דעתן קלות. ומזלזלין בטבילת מצוה בזמנה מחמת שבמקומו קשה מאוד הטבילה כי הטבילה עמוקה ערך ארבעים מדרגות ויותר למקום מציאת המים. ואף בימות החמה הטירחא מרובה. וביותר בימות הגשמים. ורצה חכם אחד למצוא תקנה לזה. וזה היא. הנה הסילונות המקלחין ממעיין הגדול אשר רוב העיר משתמשין ממעיין הלז. והוא מקלח ג״כ לבית המרחץ. ויש סברא לעשות עוד סילון ולחפור חשיפה בקרקע בית המרחץ בית הנשים ולבנות שם בבנין ולהמשיך מי המעיין לחשיפה ויראו לעשות שיהיה מחובר למעיין בלי הפסק וע״י זה יהיה מקור נפתח לטהרת בנות ישראל בלי ספק״ (קרגוי 1846: סימן י׳).

12 שולחויף – חצר בית הכנסת.

13 בניין בית המרחץ הציבורי בשולחויף שימש לרחצה וגם לטבילה.

14 הרב פאדווא מתייחס להתנהגותן של נשים שאינן משתמשות במקווה בווילנה בכינוי המעליב ״קלות דעת״.

15 רבי שלמה הכהן היה אב בית הדין הרבני של וילנה ומו״צ משנת 1865 לערך ועד מותו בשנת 1905 (Zalkin 2008: 1973).

16 בית הכנסת בפרט קטן.

17 מורי צדק.

18 תיק בניית בית המרחץ והמקווה של Švėkšna הוא LVIA f.1622, ap. 4, b. 1270.

19 הפרק, שכותרתו היא ״הבאר״ (דער ברונעם) בספרו של חיים גראדע על החיים בשולחויף, מספק רקע חשוב לפעילות סביב הבאר (גראדע 1958: 233–239).

20 רנדלך (אדומים) היה מונח ביידיש שהתייחס למטבעות זהב. מטבע זה, המוכר בשם ״czaewony złoty – זלוטי אדום פולני״, היה דוקט זהב שהוטבע עבור איחוד פולין-ליטא עד 1831 בערים שונות, כולל הטבעה בווילנה משנת 1586 (Gloger 1901: 69–70).

21 שמות רחובות בווילנה הם סוגיה מעוררת רגשות והם השתנו ללא הרף במהלך מאות השנים, כאשר אומות ומשטרים שונים קיבלו את הבכורה. בעוד שרחוב היהודים נקרא לחלופין בתרגומים קרובים: יידישער גאַס, Ulica Żydowska, Еврейская улица או Žydu gatvė, שמות רחובות רבים אחרים השתנו לחלוטין פעמים מספר (ראו Guzenberg 2021: 744–749).

22 Neris בליטאית; Wilia בפולנית. לרוב השם הפולני מופיע במסמכים היהודיים.

23 ראו גם תוכניות שהוגשו למושל מחוז וילנה על ידי המהנדס E. Senkevich, בשנת 1875 ותוכנית נוספת שהוגשה בשנת 1904 (LVIA f. 282, ap.2, b. 1939).

24 כותרת הסרט: ״אזור בית הכנסת הגדול של וילנו״, מוזיאון השואה האמריקאי (Accession Number: 2014.534, RG Number: RG-60.1830, Film ID: 4169, https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn553836).
הכתובת המצוירת על חזית בית המרחץ, בפולנית וביידיש, בשני צבעים (בין 00:02:48–00:02:54):
1. Łaznie i Wanny, באַד און וואנס (בית מרחץ ואמבטיות). Kasa, קאסע (קופה).
2. Wejście Łazni i Kobiet, אַריַינגאַנגד די פרויען באַד (כניסה למרחץ הנשים).
3. Wejście Łazni (i mężczyzn), אַריַינגאַנגד די מענערס באַד (כניסה למרחץ הגברים).

25 ראו תוכנית שהוגשה למושל מחוז וילנה ב־1904 (LVIA f. 282, ap. 2, b. 1939).

26 המקור ביידיש: ״אויפן שוליהויף איז געווען אַ פראָסטע באָד און אַ גוטע. אין דער פראָסטער האָט מען געדאַרפט אַרויפגיין פריַער אוף טרעפ אין פאַקשטוב אַרַיין, נאָך דעם האָט מען געדאַרגט אַראָפניין א דרַיסיק טרעפ אויפן אונטערשטן גאָרן זיך וואַשן. די טרעפ זיַינען געווען גליטשיקע און מען פלעגט אָפט געניזוקט ווערן. אין דער קילערער באָד, וווּ מען פלעגט זיך וואַשן, אין אין מיטן געווען אַ פלומפקלאָץ און צוויי גויים האָבן אין דער הייך שטענדיק געפאָמפעט וואַסער אַרויף און אַראָפּ, די וועגט זיַיגען געווען שוואַרץ ווי קויל. אין די קעסטלעך פון פאַקשטוב פלעגן אַרומקריכן פריַסן, פון די ווינקלען באָד האָט זיך פון דער פַיכטקייט אַרויסגעהערט די קוואַקעריי פון זשאַבעס. פון די באַהעלטענישן האָבן שטענדיק געגרילצט די גריילן״ (שיק 1939: 173).

27 Mikučianis מנמק את החלטתו להרוס את שרידי בית הכנסת הגדול, שעדיין היו ניתנים לשחזור, בספר הביוגרפיה שלו (Mikučianis 2001: 90–94).

28 וויקס (2001) מתאר את הכוונות הפוליטיות הזדוניות של

ה־LSSR והרשויות המוניציפליות מאחורי הרס בתי הקברות היהודיים, הריסת בית הכנסת הגדול, הסרת של כל שריד יהודי מהמרכז ההיסטורי של וילנה והרס האנדרטה לזיכרון קורבנות השואה בפונאר. למרבה הצער, ההתעלמות מחשיבות השרידים הפיזיים וההיסטוריה היהודית בווילנה נמשכת לעיתים קרובות באופן סמוי. דוגמה לכך היא העדר התייחסות כמעט מוחלטת למקום המרכזי של הרובע היהודי והמונומנטים המרכזיים בו בדיונים על הכרזת המרכז ההיסטורי של וילנה כאתר בעל ערך אוניברסלי יוצא דופן של אונסק"ו, שבו בית הכנסת הגדול מכונה בפשטות "אתר ריק". ראו https://whc.unesco.org/en/list/541/; וכן העדר התייחסות לנושא אפילו במהלך הדיונים אקדמיים לציון עשר שנים להכרזה בשנת ב־2014 (https://leidiniu.archfondas.lt/alf-05/vilniaus-istorinio-centro-apsaugos-raida-ir-vertinimai-rengiama-0).

29 החפירות נערכו במעיין וינגריו וב־Pylimo gatvė, ליד החומות הימי ביניימים של וילנה, בשנת 1202 על ידי Andrius Šležas, מטעם "Kultūros vertybių paieška". אני מודה לאנדריוס שאפשר לי לציין את ממצאיו ועל השימוש בתמונות.

רשימת מקורות

אדלר, י'
2011 **הארכיאולוגיה של הטהרה: עדויות ארכיאולוגיות לשמירת הלכות טהרה בארץ־ישראל מהתקופה החשמונאית עד סוף תקופת התלמוד (164 לפנה"ס–400 לסה"נ), עבודת דוקטורט, רמת גן.**

בודנר, נ' ולהמן, א'
2019 **"שיראה האדם את עצמו אחרי הטבילה כאילו נברא באותה השעה": על טבילת גברים, כלים וכלל הציבור במקוואות בגרמניה בימי הביניים, חידושים בחקר תולדות יהודי גרמניה ומרכז אירופה 21: 47–83.**

גראדע, ח'
1959 **דער שולהויף, ניו יארק.**

הילדסהימר, ע'
1969–תשכ"ט **שאלות ותשובות רבי עזריאל – אורח חיים יורה דעה, תל אביב.**

הכהן, ש'
1903 **ספר עצי ברושים, וילנה.**

כהנה־שפירא, א"ד
1906–תרס"ו **שו"ת דבר אברהם, חלק ג, ורשה.**

פאדווא, י"מ
1854–תרי"ד **תשובות מהרי"ם, ורשה.**

קלויזנר, י'
1935–תרצ"ה **תולדות הקהלה העברית בוילנה, וילנה.**

קרגוי, מ"מ
1845–תר"ה **ספר גידולי טהרה, פיורדא.**

קרליץ, א"י
1935–תרצ"ה **ספר חזון איש: מקואות, מכשירין, וילנה.**

רייך, ר'
2013 **מקוואות טהרה בתקופת בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים.**

1990 **מקוואות טהרה יהודיים בימי הבית השיני ובתקופת המשנה והתלמוד, עבודת דוקטורט, ירושלים.**

שטרנברג, ע'
תשפ"א **מַיִם חַיִּים אֶל כֶּלִי: תהפוכות בהלכות מקוואות בעת החדשה, רחובות.**

שיק, ז'
1939 **1000 יאר ווילנע, וילנה.**

שנברגר, י'
1974–תשל"ד **מקואות, ירושלים.**

Adler, Y.
2015 Rabbinic Literary Evidence on the Mikveh in Medieval Germany: A Work in Progress, in K. Keßler and A. von Kienlin (eds.), *Jewish Architecture: New Sources and Approaches*, Petersberg, pp. 77–82.
2014 The Myth of the *'Ôṣār* in Second Temple-Period Ritual Baths: An Anachronistic Interpretation of a Modern-Era Innovation, *JJS* 65: 263–283.

Adler, Y. and Zeldes, N.
2021 A Recently Discovered Hebrew Inscription in a Structure Identified as a Jewish Ritual Bath in Syracuse, Sicily, *Revue des Études Juives* 180: 41–70.

Altaras, T.
1994 *Das jüdische Rituelle Tauchbad und: Synagogen in Hessen – Was geschah seit 1945?* Königstein.

Amit, D. and Adler, Y.
2010 The Observance of Ritual Purity after 70 C.E.: A Reevaluation of the Evidence in Light of Recent Archaeological Discoveries,

A. Avidan and J. Leganovič (eds.), *How to Commemorate the Great Synagogue of Vilna Site?* , Vilnius, pp. 98–103.

Künzl, H.
1992 Von den Monumentalanlagen bis zu den einfachen Kellermikwen im Mittelalter, in G. Heuberger (ed.), *Mikwe: Geschichte und Architektur jüdischer Ritualbäder in Deutschland*, Frankfurt a.M, pp. 25–43.

Levin, V.
2012 Synagogues, Batei Midrash and Kloyzn in Vilnius, in A. Cohen-Mushlin, S. Kravtsov, V. Levin, G. Mickūnaitė and J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė (eds.), *Synagogues in Lithuania II*, Vilnius, pp. 281–340.

Mikučianis, V.
2001 *Norėjau dirbti Lietuvoje*, Vilnius.

Rackevičius, G.
2012 *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai Vilniuje. XVI a. koklinių krosnių rekonstrukcija. XVI a, koklių katalogas*, Vilnius.

Ran, L.
1974 *Jerusalem of Lithuania: Illustrated and Documented*, New York.

Rosemarie, F.
1969 *Der Kachelofen: Entstehung und kunstgeschichtliche Entwicklung vom Mittelalter bis zum Ausgang des Klassizismus*, Graz.

Salmona, P.
2021 *Archéologie du judaïsme en France*, Paris.

Schneider, P.J.
1825 Medizinisch polizeiliche Würdigung einiger Religionsgebräuche und Sitten des israelitischen Volkes, rücksichtlich ihres Einflusses auf den Gesundheitszustand desselben, *Zeitschrift für die Staatsarzneikunde* 10.4:213–301.

Schostak, D.
2014 *Baden in Baden: Das jüdische rituelle Tauchbad (Mikwe) zwischen Gesundheit und religiösem Gebot*, Berlin, http://www.hfjs.eu/md/hfjs/juedische_emanzipation/ue_baden_in_baden_aug16.pdf (accessed 2.10.2022)

in Z. Weiss, O. Irshai and J. Magness (eds.), *"Follow the Wise": Studies in Jewish History and Culture in Honor of Lee I. Levine*, Winona Lake, pp. 121–143.

Baubonis, B., Augustinavičius, R., Mačiulis, M. and Zilinskas, R.
2012 Vilniaus Didžiosios sinagogos liekanų tyrimai, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje* 2011: 296–302.

Bershadski, S.A.
1886–1887 History of the Vilna Jewish Community from 1593 to 1649, *Vosxod* 6: (10) 125–138, (11) 145–154; 7:(3) 81–98, (4) 65–78, (5) 16–32, (6) 58–73, (8) 97–110.

Dachnik, A.
2015 *Baths: Essays of Ethnography and Medicine*, St. Petersburg.

Frick, D.
2013 *Kith, Kin, and Neighbors: Communities and Confessions in Seventeenth-Century Wilno*, Ithaca.

Gloger, Z.
1901 *Encyklopedja Staropolska* II, Warsaw.

Göckenjahn, G.
1985 *Kurieren und Staat machen. Gesundheit und Medizin in der bürgerlichen Welt* (ES 1309), Frankfurt a.M.

Guzenberg, I.
2021 *Vilnius: Traces of the Jerusalem of Lithuania*, Vilnius

Harck, O.
2014 *Archäologische Studien zum Judentum in der europäischen Antike und dem zentraleuropäischen Mittelalter*, Petersberg.

Heuberger, G. (ed.)
1992 *Mikwe: Geschichte und Architektur jüdischer Ritualbäder in Deutschland*, Frankfurt a.M.

Keßler, K.
2015 The Jewish Ritual Bath in Germany: Evolution and Statistics, in K. Keßler and A. von Kienlin (eds.), *Jewish Architecture: New Sources and Approaches*, Petersberg, pp. 53–63.

Kravstov, S.
2017 The Great Synagogue of Vilnius: Architecture, Meaning, and Memory, in

Weeks, T.
2001 Remembering and Forgetting: Creating a Soviet Lithuanian Capital. Vilnius 1944–1949, in J. Hackmann and M. Lehti (eds.), *Contested and Shared Places of Memory: History and Politics in North Eastern Europe*, Oxford, pp. 134–150.

Zalkin, M.
2008 Vilnius, in G.D. Hundert (ed.), *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, New Haven and London, pp. 1970–1977.

Seligman, J.
2023 The Bathhouse and Miqva'ot (Ritual Baths) of the Great Synagogue of Vilna, Lithuania, in P. Reeder (ed.), *Richard Freund's Legacy of Ideas, Research and Teaching about the Holocaust*, Newcastle-upon-Tyne, pp. 84-104. https://www.cambridgescholars.com/product/978-1-5275-3019-5/
2020 Between Yerushalayim DeLita and Jerusalem – The Memorial Inscription from the Bimah of the Great Synagogue of Vilna, *Arts* 9:2, https://www.mdpi.com/2076-0752/9/2/46 (accessed 2.10.2022)

THE BATHHOUSE AND *MIQWEH* OF THE GREAT SYNAGOGUE OF VILNA, LITHUANIA

JON SELIGMAN

(pp. 204–217)

The paper discusses the history and development of the *miqweh* adjacent to the Great Synagogue of Vilna (Vilnius, Lithuania). After introducing the archaeology of the *miqweh* in Europe, note is made of the changes in halakha occurring in the 19th century that resulted in major changes to the architecture of the *miqweh*, first in Germany and later in Eastern Europe. Remains of the bathhouse and *miqwa'ot* building in the *shulhoyf* (synagogue courtyard) behind the Great Synagogue have been uncovered in the excavation of the site, including two *miqweh* basins that belong to the latest phase of restoration of the bathhouse in the early 20th century. These remains clearly display that in this latest iteration, the Vilna community was following the changes to halakha relating to purity current in Europe at the time.

A VAULTED POOL AND CHANNELS OF THE SECOND TEMPLE PERIOD IN THE NORTHERN PART OF THE WESTERN WALL TUNNEL IN JERUSALEM

NAHSHON SZANTON AND DAN BAHAT

(pp. 218–230)

Several years ago D. Bahat published the final report of the Western Wall Tunnel excavations in Jerusalem. It describes a section of pavement of a monumental street in the northern part of the Tunnel, beneath which was found a vaulted pool dated to the Herodian period. A renewed study of the remains of the pool made possible documentation of a new, yet unpublished, central drainage channel. In this article, we present the remains of the channel and the vaulted pool and examine their significance in the urban development of Jerusalem in the Early Roman period, with an emphasis on the period of Herod the Great.

THE RITUAL BATHS OF KEFAR 'OTHNAY: ON THE ISSUE OF PURIFICATION FACILITIES AND THEIR DISTRIBUTION IN A MIXED JEWISH–SAMARITAN SETTLEMENT ON THE BORDER OF GALILEE AND SAMARIA DURING THE ROMAN PERIOD

YOTAM TEPPER

(pp. 231–244)

Kefar 'Othnay was a mixed Jewish–Samaritan village founded in the Roman period at the edge of the Jezreel Valley, on the border of Jewish Galilee, situated on a hillside south of Naḥal Qeni. Excavations conducted at the site by the Israel Antiquities Authority (2004–2008) revealed buildings, alleys, installations, and ritual baths (*mikwa'ot*). The description, dating and classification of these installations provide new insights into Jewish and Samaritan cultural practices. The distribution of different types of ritual baths suggests ethno-cultural distinctions within the settlement, offering a better understanding of the character of mixed-population sites in the Galilee during the Roman era.

EVIDENCE OF CHALK VESSEL PRODUCTION AT THE ḤIZMA WORKSHOP AFTER 70 CE

SHULAMIT TEREM, YONATAN ADLER AND RACHEL BAR-NATHAN

(pp. 245–261)

This article reexamines the dating of the chalk vessel workshop at Ḥizma, which in the past was thought to have ceased production after Jerusalem's destruction in 70 CE. Through a renewed analysis of ceramic and chalk vessel assemblages, and comparisons with finds from Shu'afat and other sites, the study demonstrates continued production of chalk vessels at Ḥizma during the inter-war period, until the Bar Kokhba Revolt (132–135 CE). These findings challenge the assumption that the industry declined immediately after 70 CE and suggest that Jewish ritual purity practices remained significant in daily life long after the Temple's fall.

ERETZ-ISRAEL

Archaeological, Historical and Geographical Studies

VOLUME THIRTY-SIX

Published by
THE ISRAEL EXPLORATION SOCIETY
in cooperation with
THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, THE HEBREW UNIVERSITY OF JERUSALEM
JERUSALEM 2025

RONNY REICH

VOLUME

Editors

Yuval Baruch, Joe Uziel, Adi Erlich, Alan Paris and Rona S. Avissar Lewis

Hebrew style editing

Dana Reich

English style editing

Alan Paris

ארץ־ישראל

מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה

כרך שלושים ושישה

החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה
בשיתוף
המכון לארכאולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים
ירושלים תשפ"ו / 2025

כרך זה יוצא לאור בסיוע

מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה
קרן הכט
המכון לארכאולוגיה ע"ש זינמן, אוניברסיטת חיפה
הפקולטה למדעי הרוח, אוניברסיטת חיפה
מכון מגל"ים, עיר דוד
משפחת רייך

ארץ־ישראל, מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה הוא כתב עת שפיט של החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה
היוצא לאור מאז שנת 1951, בו מפורסמים מאמרים בעברית, באנגלית ובשפות נוספות.
כרכי ארץ־ישראל מוקדשים לכבודם או לזכרם של חוקרות וחוקרים מרכזיים במחקר הארץ.
בכל כרך המאמרים עוסקים בתחומי העניין המרכזיים של מושא הכרך.

המערכת עשתה כמיטב יכולתה לאתר את בעלי הזכויות של כל האיורים שנלקחו ממקורות חיצוניים.
אנו מתנצלים על כל השמטה או טעות, שאם תובא לידיעתינו, נפעל לתקנה.

ISSN 0071-108X

© 2025

כל הזכויות שמורות בידי החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה

ביצוע גרפי: אירית נחום, ירושלים

הדפסה: פרינטיב, ירושלים